

Литература

1. Жовтневі дні в Харкові // Соціалістична Харківщина. – 1934. – 5 листопада. – С. 4
2. Заков, І. Н. Ансамбль майдану Дзержинського в Харкові / І. Н. Заков // Архітектура Радянської України. – 1939. – № 1. – С. 13-17.
3. Клейн, Б., Лейбфрейд А. Форум и Агора Харькова / Б. Клейн, А. Лейбфрейд // Время. – 1992. – № 73. – С. 5.
4. Павлов, К. А. Участие Советского Союза в международных ярмарках и выставках / Под ред. М. В. Нестерова / К. А. Павлов. – М., 1957. – С. 18-20.
5. Швыденко, О. Историческая топография застройки ансамбля площади Свободы в городе Харькове / О. Швыденко. – Х., 2008. – Л. 1-9.
6. Шестакова, И. В оккупированном Харькове: годы выживания / И. Шестакова // Харьковский пожарный вестник. – 2005. – № 34. – С. 6-7.
7. Юбилей архитектора Г. А. Яновицкого // Красное знамя. – 1947. – № 65 (1865). – С. 5.
8. Яновицкий, Г. А. До проекту великого готелю в Харкові на майдані ім. Дзержинського / Г. А. Яновицкий // Будівництво. – 1931. – № 1-2. – С. 19-22.

УДК 94[314.15](477.54)«1959/2001»

Міграція населення на Харківщині (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)

Рачков Євген, Іванов Станіслав

Рачков Євген, Іванов Станіслав. *Міграція населення на Харківщині (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)*. На основі аналізу статистичних джерел досліджуються динаміка, структура і напрямки міграції населення Харківської області протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Проаналізовані загальні тенденції урбанізаційних процесів, динаміка міграції міського та сільського населення.

Ключові слова: Харківська область, міграція населення, історична демографія.

Рачков Евгений, Иванов Станислав. *Миграция населения на Харьковщине (вторая половина ХХ – начало ХХІ вв.)*. На основе анализа статистических источников исследуются динамика, структура и направления миграции населения Харьковской области на протяжении второй половины ХХ – начала ХХІ вв. Проанализированы общие тенденции урбанизационных процессов, динамика миграции городского и сельского населения.

Ключевые слова: Харьковская область, миграция населения, историческая демография.

Rachkov Evgen, Ivanov Stanislav. *Migration of Population in Kharkiv region (the second half of XX – early XXI century)*. We investigate the dynamics, structure and directions of population migration in Kharkiv region in the second half of the XX-th – at the beginning of the XXI-st centuries based on analysis of statistical sources. General tendencies of urbanization processes, the dynamics of urban and rural population migration are also analysed.

Key words: Kharkiv region, population migration, historical demography.

Міграція населення є багатограним явищем, одним із чинників соціально-економічного та демографічного розвитку, характерною ознакою сучасного способу життя і його невід'ємною частиною. Міграційні процеси на Харківщині протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. значно впливали на економічне життя, трансформацію соціальної структури, демографічну ситуацію та етнічний склад населення регіону. Вони звертали на себе увагу багатьох дослідників: як істориків, так і демографів, економістів, соціологів, географів тощо. Проте не всі сторони міграційних процесів достатньою мірою висвітлені в літературі. У сучасній українській історіографії гостро бракує ґрунтовних праць з соціальної історії радянського періоду, присвячених механічному руху населення; існує потреба з'ясувати мотиви та зміст міграції та визначити кількісні показники міграційних процесів на Харківщині.

Хронологічні рамки дослідження пов'язані з датами проведення першого повоєнного Всесоюзного перепису населення 1959 р. та першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Протягом цього часу кордони Харківської області залишалися незмінними, тому дослідження проходило в єдиних просторових межах.

Серед традиційних підходів до вивчення міграційних процесів особливе місце займає їх економічний аналіз. У центрі таких досліджень знаходяться питання впливу трудової міграції на розвиток країни в цілому та її окремих регіонів. Варто відзначити, що проблеми міграції виходять далеко за межі економічних питань. Виключно економічна логіка та аргументація неспроможні пояснити численні проблеми та людські страхи щодо міграції навіть у тих випадках, коли вони безпосередньо пов'язані з економічними аспектами міграційних процесів. Загалом роль міграцій у трансформації демографічного, соціального та економічного розвитку Харківщини у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. була розглянута в роботах М. В. Курмана, І. В. Лебединського [10], А. В. Білого, В. П. Благова, Л. Г. Панасенка [3], С. Ю. Іванова [5-7] тощо.

Основним джерелом для дослідження механічного руху населення стали матеріали Всесоюзних переписів населення 1959 [8], 1970 [9], 1979 [12] та 1989 рр. [18] та Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [11, 18]. Важливою складовою джерельної бази є статистичні матеріали, взяті нами у відділі демографічної статистики населення Головного управління статистики у Харківській області (ГУСХО). Вони представлені у формі неопублікованих динамічних рядів з механічного руху і статистики населення та різноманітних збірників, щорічників.

Мета дослідження – на основі аналізу здобутків історіографії, результатів загальних переписів населення та даних його поточної статистики шляхом розрахунків абсолютних і відносних показників міграції визначити динаміку міграції сільського та міського населення Харківщини, а також статеву-вікову структуру мігрантів протягом 1959–2001 рр.

Розміри міграції визначалися в роботі за допомогою системи абсолютних показників: чисельності прибулих, вибулих, сальдо міграції (чистої міграції, нетто-міграції, міграційного приросту) та валової міграції (брутто-міграції, міграційного обороту) [20, с. 90]. В роботі також розраховані відносні показники міграції населення: коефіцієнти прибуття, вибуття, механічного приросту (сальдо або чистої міграції), міграційного обігу (загальний коефіцієнт рухливості), його приживлюваності та результативності [16; 20, с. 91].

На даний час в науковій літературі не існує єдиного визначення терміна «міграція населення». В роботі ми спираємося на визначення, до якого приєднується більшість вітчизняних авторів. Міграція населення є процесом переміщення людей через кордони певних територій зі зміною назавжди або на якийсь час постійного місця проживання під впливом економічних, соціальних, демографічних, психологічних, політичних, нормативно-правових та інших факторів [1, с. 39; 13, с. 8; 14, с. 9].

В динаміці, структурі і напрямках міграційних процесів на Харківщині протягом 1959–2001 рр. можна виділити два умовних періоди: 1959–1989 рр. і 1989–2001 рр. Такий поділ пояснюється корінними змінами в демографічній ситуації та визначається часом проведення останнього Всесоюзного перепису населення 1989 р.

Кінець 1950-х – початок 1980-х рр. був часом суттєвих соціальних та економічних змін в Українській РСР, зокрема, на Харківщині. Були введені в дію нові підприємства важкої та легкої промисловості, збудовані нові виробничі комплекси, нарощувалися темпи розвитку багатьох галузей економіки. Економічне піднесення в цей час спостерігалось і в Харкові [4, с. 52–56]. В 1960-х рр. в місті знаходилася приблизно половина підприємств області. У відсотковому відношенні на Харків припадало 78,6% валової продукції регіону, тоді як на область – лише 21,4% [22, с. 13–23]. В першій половині 1970-х рр. значно зріс об'єм промислового виробництва міста [4, с. 56]. Помітно розвивалась промисловість і в інших містах області [22, с. 13–23]. Активне

промислове зростання Харківщини, враховуючи екстенсивний характер економічного розвитку, вимагало залучення у виробництво значних людських і сировинних ресурсів [4, с. 52–53; 13, с. 98–100]. Потреба регіону в додатковій робочій силі зумовила формування сталих міграційних потоків та стійкої географії міграційних зв'язків Харківщини з іншими регіонами СРСР [15, с. 56]. Важливе значення відіграла соціокультурна модернізація радянського суспільства. Внаслідок післявоєнного переходу від екстремальних до нормальних умов соціокультурного життя відносно поліпшились умови існування людей, з'явилися нові культурні орієнтири та відбулись модернізаційні зміни в орієнтації виробничої сфери [2, с. 99–100]. Модернізація сприяла розвитку урбанізаційних процесів та стимулювала міграцію населення до промислових міст області.

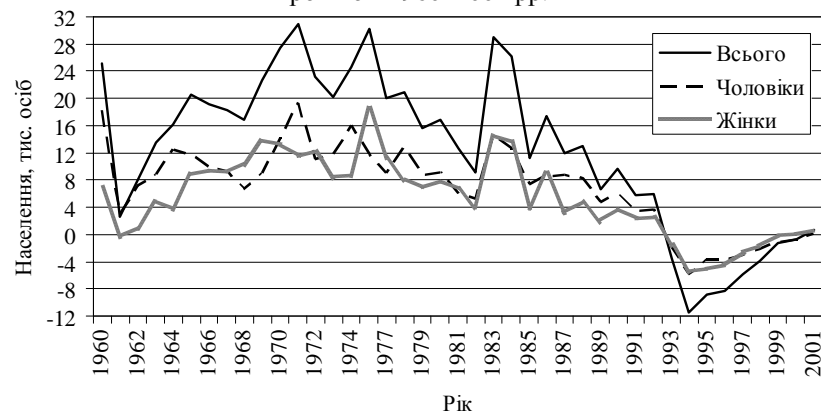
Протягом 1959–1989 рр. до Харківської області прибуло 4024,3 тис. осіб. Серед них чисельність чоловіків становила 2112,6 тис. осіб, а жінок – 1842,9 тис. осіб (ці та інші розрахунки в статті зроблені з урахуванням прогалів в поточній статистиці населення ГУСХО за окремі роки). Лише за 1974–1976 рр. до області емігрувало 534,5 тис. осіб (13,3% від загальної чисельності прибулих протягом 1959–1989 рр.). Серед прибулих протягом 1959–1979 рр. переважали чоловіки, а протягом 1980–1991 рр. – жінки.

Протягом 1959–1989 рр. з Харківської області вибуло 3542,7 тис. осіб (1802,9 тис. чоловіків та 1604,5 тис. жінок). Найбільший відтік населення з області спостерігався протягом другої половини 1970-х – початку 1980-х рр. Лише протягом 1971–1975 рр. з регіону вибуло 632,4 тис. осіб (17,9% від загальної чисельності вибулих протягом 1959–1989 рр.). Серед вибулих з Харківської області протягом 1960–1979 рр. переважали чоловіки, а протягом 1980–1992 рр. – жінки.

Сальдо міграції упродовж 1959–1989 рр. було додатнім. Загалом за цей час механічний приріст становив 581,5 тис. осіб (309,6 тис. чоловіків та 238,4 тис. жінок). Найбільший міграційний приріст спостерігався в другій половині 1970-х рр. Динаміка механічного приросту населення Харківської області зображена на рис. 1.

Рисунок 1.

Динаміка механічного приросту населення Харківської області протягом 1960–2001 рр.*

Промисловий розвиток міст Харківщини збільшив їх потребу в додатковій робочій силі, головним джерелом якої була сільська місцевість. Переміщенню населення з сіл до промислових міст регіону також сприяло значне переважання чисельності сільського населення над потребою села в робочій силі, соціально-економічні та побутові відмінності між містом і селом [13, с. 11; 14, с. 149].

Помітно вплинули на масовий відтік сільського населення до міста сформовані протягом довгого часу міграційні установки, які виконували роль психологічного регулятора міграційної поведінки. Уявлення про те, що «добре» отримати міську професію та піти з села [14, с. 149-151], сприяли виникненню відповідної міграційної мотивації, яка вимагала заради досягнення відповідної мети зміни місця постійного проживання. Варто відзначити, що для формування подібних уявлень були підстави. Неefективна система планування та управління сільським господарством, відсутність матеріальних стимулів, різниця в оплаті праці в селі та місті, культурні і соціально-економічні можливості, які відкриває міський спосіб життя, посилення адміністративного тиску та позаконотичних примусів з боку держави врешті-решт призвели до втрати селянами інтересу до праці в колективному господарстві та зумовили їх масовий відтік до міст [6, с. 39].

Протягом 1959–1989 рр. до міст та селищ міського типу Харківської області прибуло 3273,3 тис. осіб. Серед них нараховувалося 1755,4 тис. чоловіків (53,6%) та 1517,9 тис. жінок (46,4%). Натомість за цей час з міських населених пунктів Харківської області вибуло 1190,7 тис. осіб. Серед них чоловіки становили 600,7 тис. осіб (50,4%), а жінки – 590 тис.

осіб (49,6%). З сільської місцевості Харківської області протягом 1960–1989 рр. вибуло 391,9 тис. осіб (194,4 тис. чоловіків (49,6%) та 197,5 тис. жінок (50,4%)). Натомість до сіл області прибуло 382,7 тис. осіб (193,9 тис. чоловіків (50,7%) та 188,8 тис. жінок (49,3%)).

Аналіз статистичних матеріалів засвідчив, що приблизно дві третини всіх міграційних потоків до Харкова спрямовувались з Харківської та сусідніх областей. Четверту частину міграційних потоків з сільської місцевості до Харкова становили мешканці області, причому переважну більшість мігрантів склали чоловіки працездатного віку. Лише 5–10% всіх міграційних процесів «село–місто» мали форму організованої міграції, більшу частину становила неорганізована міграція [5, с. 234]. Протягом 1959–1989 рр. на Харківщині спостерігалась невідповідність реальних та необхідних міграційних потоків (про що свідчить значна чисельність прибулих та вибулих з області), що призвело до відчутних економічних видатків та індивідуальних втрат, пов'язаних з розчаруванням переселенців новими умовами праці та побуту [13, с. 3]. Вирішальну роль міграційні процеси мали в скороченні сільського населення області. Протягом 1959–1989 рр. відтік сільського населення Харківщини до міст призвів до деформації демографічних процесів та структур села та став головною причиною депопуляції в сільській місцевості [17, с. 216]. В місцях переселення урбанізація сприяла формуванню особливого соціокультурного середовища, яке складалося з зовнішніх елементів міського способу життя та синтезу життєвих цінностей і настанов селян і городян [2, с. 10].

З 1960-х рр. важливу роль в міграційних процесах на Харківщині відігравала маятникова міграція, тобто щоденні або щотижневі поїздки населення від місць проживання до місць роботи (і назад), розташованих в різних населених пунктах [19, с. 23]. Більшу частку маятникових мігрантів, що приїздили до Харкова, становили мешканці найближчих міст та поселень міського типу області. На початку 1960-х рр. їх частка в маятниковій міграції переважала 70%. В основному це було працездатне населення віком від 20 до 30 років [10, с. 88–89]. Щодня протягом 1960-х рр. до міста на роботу приїздило більше 106 тис. маятникових мігрантів, на початку 1970-х рр. – близько 120 тис. [5, с. 235].

Важливе значення в зміні чисельності та структури населення Харківщини мала також сезонна міграція, тобто переміщення, як правило, працездатного населення на кілька місяців до місць тимчасової роботи і проживання, зі збереженням можливості повернутися до місця постійного проживання [19, с. 23]. До групи сезонних мігрантів, які протягом 1960-х – 1980-х рр. періодично приїздили до Харкова, частково належали студенти вищих навчальних закладів, технікумів, ПТУ, слухачі курсів підвищення кваліфікації, підготовки кадрів за новими спеціальностями тощо. Переважну більшість сезонних мігрантів до Харкова становили вихідці з Харківської та сусідніх (Полтавської та Сумської) областей [7, с. 330-334].

* Складено на основі даних динамічних рядів з механічного руху та статистики населення Головного управління статистики у Харківській області.

Наприкінці 1980-х рр. на Харківщині намітилася нова тенденція в динаміці, структурі і напрямках міграційних процесів. В кілька разів зменшилися обсяги щоденних потоків трудової маятникової міграції. Практично припинився масовий відтік сільських жителів до міст, натомість міграційні потоки переорієнтувалися з міських поселень у сільську місцевість [18, с. 73]. На думку І. М. Прибиткової, саме неможливість працевлаштуватись у місті та покращити своє економічне становище спричинила інтенсивну міграцію у напрямку «місто – село» [15, с. 59].

Протягом 1989–2001 рр. до Харківської області прибуло 815,7 тис. осіб. Серед них нараховувалося 400,5 тис. чоловіків (49,1%) та 415,2 тис. жінок (50,9%). Натомість за цей період з області вибуло 830,7 тис. осіб, серед яких чоловіки становили 404,8 тис. осіб (48,7%), а жінки – 425,9 тис. осіб (51,3%). Найбільш активно до Харківської області мігрувало населення Донецької (52 тис. осіб), Сумської (46,4 тис. осіб) та Полтавської (41,4 тис. осіб) областей. Найменше до Харківщини переїздило населення з Чернівецької (2,1 тис. осіб), Тернопільської (3,4 тис. осіб) та Миколаївської (5,1 тис. осіб) областей [11, с. 94-96]. Такі дані підтверджують думку В. І. Товкун щодо існування стійкої географії міграційних зв'язків між Харківщиною та регіонами Лівобережної України [21, с. 56].

Міграційний приріст на Харківщині протягом 1989–2001 рр. суттєво скоротився. Його показник був додатним лише з 1989 по 1992 рр., а найнижчого свого значення він досяг в 1994 р. (-11,0 тис. осіб, -3,5%) [18, с. 73]. Загальні міграційні втрати Харківщини за 1989–2001 рр. становили трохи більше 15 тис. осіб (4,3 тис. чоловіків (28,7%) та 10,7 тис. жінок (71,3%)). Незважаючи на коливання сальдо міграції населення області, його приріст за перший період (1959–1989 рр.) переважав скорочення за другий (1989–2001 рр.). Загалом протягом всього досліджуваного періоду міграційний приріст області становив 559,8 тис. осіб (300,6 тис. чоловіків та 225,8 тис. жінок).

Протягом 1989 – 2001 рр. до міст та селищ міського типу Харківської області прибуло 600,3 тис. осіб. Серед них нараховувалося 293,2 тис. чоловіків (48,8%) та 307,1 тис. жінок (51,2%). В свою чергу за цей період з міських населених пунктів області вибуло 638,6 тис. осіб, серед яких було 313,7 тис. чоловіків (49,1%) та 324,9 тис. жінок (50,9%). До сільської місцевості Харківської області прибуло 215,4 тис. осіб (107,3 тис. чоловіків (49,8%) та 108,1 тис. жінок (50,2%)). Натомість з сільської місцевості за цей період вибуло 192,1 тис. осіб (91,1 тис. чоловіків (47,4%) та 101 тис. жінок (52,6%)).

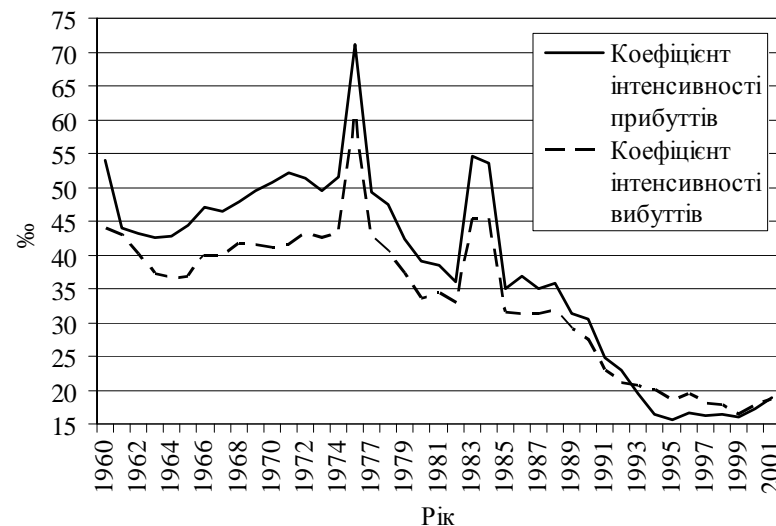
Вплив міграції на зміни чисельності населення регіону протягом 1989–2001 рр. сприяв депопуляції населення та зменшенню можливостей його перспективного відтворення [17, с. 217]. Активний відтік населення у напрямку «місто – село» дещо збільшив демографічний і трудовий потенціал сільської місцевості та водночас сприяв поглибленню

маргіналізації суспільства, спричиненої соціально-економічною кризою 1990-х рр. [15, с. 59].

Абсолютні показники міграційних процесів мають обмежені аналітичні можливості, тому в роботі також обчислені відносні показники міграції, які дозволяють визначити інтенсивність механічного руху населення та проаналізувати його результативність [20, с. 240]. Значення коефіцієнтів інтенсивності прибуттів та вибуттів протягом досліджуваного періоду приблизно співпадають за часом зростання та спаду. Розрахунки показали, що протягом 1959–1993 рр. переважала інтенсивність прибуттів, а протягом 1993–2000 рр. – вибуттів. Така тенденція вказує на зменшення інтенсивності механічного руху населення та від'ємне сальдо міграції. Найбільші значення коефіцієнтів припадають на 1976 р. – 71,1% та 61%, а найнижчі на 1999 р. – 15,9% та 16,4% відповідно. Динаміка коефіцієнтів інтенсивності вибуттів та прибуттів у Харківській області зображена на рис. 2.

Рисунок 2.

Динаміка коефіцієнтів інтенсивності вибуттів та прибуттів у Харківській області протягом 1960–2001 рр.*

Значення коефіцієнтів інтенсивності чистої міграції в Харківській області протягом 1959–2001 рр. відчутно коливались – від 11,2% в 1975 р. до -3,6% в 1994 р. Від'ємне значення коефіцієнта упродовж

* Складено на основі даних динамічних рядів з механічного руху та статистики населення Головного управління статистики у Харківській області.

1993 – 2000 рр. свідчить про зменшення міграційної активності та відтік населення з Харківської області.

Розрахунки коефіцієнта міграційного обігу показали, що найбільш активний обмін населенням між Харківською областю та іншими регіонами країни відбувався наприкінці 1960-х – 1970-х рр. Найбільше значення коефіцієнта припадає на 1976 р. – 132,1‰, а найменше на 1999 р. – 32,3‰.

Найбільші значення коефіцієнта приживаності припадають на 1970-і рр., що вказує на високий рівень адаптації мігрантів до умов життя на Харківщині та пристосування цих умов до потреб переселенців в цей період. Значення коефіцієнта доводить, що саме протягом 1970-х – початку 1980-х рр. процес «облаштування новоселів» (досягнення мігрантами рівня добробуту старожилів) відбувався відносно швидко та безперешкодно.

Необхідно відзначити, що міграційні процеси на Харківщині протягом 1959–2001 рр. мали різну результативність. Найбільшою вона була в радянський час, а найменшою – в період незалежності України.

Таким чином, розрахунки абсолютних і відносних показників міграції в Харківській області протягом 1959 – 2001 рр. засвідчили значний територіальний перерозподіл населення. Протягом 1959 – 1989 рр. він характеризувався зростанням інтенсивності механічного руху та додатним сальдо міграції. Розрахунки коефіцієнтів інтенсивності міграції показали, що найбільша міграційна рухливість в області спостерігалась протягом 1970-х – початку 1980-х рр. Упродовж 1989 – 2001 рр. в умовах економічної кризи міграційні процеси не сприяли вирівнюванню демографічного балансу, а призвели до відтоку міських жителів в сільську місцевість. Статеві-вікова структура мігрантів протягом досліджуваного періоду характеризувалась переважанням чоловіків серед вибулого та прибулого населення різних вікових категорій, що підтвердило усталену думку про більшу мобільність чоловіків, ніж жінок.

Література

1. *Андерсон, В.* Особливості міграційних процесів в Україні / В. Андерсон // Міграція і толерантність в Україні. – К., 2007. – С. 39-48.
2. *Ахизер, А. С.* Модернизация в России и конфликт ценностей / А. С. Ахизер, Н. Н. Козлова, С. Я. Матвеева. – М., 1994.
3. *Белый, А. В.* Некоторые проблемы развития малых и средних городов Харьковской области / А. В. Белый, В. П. Благов, Л. Г. Панасенко // Вестник Харьковского университета. – 1975. – № 120. – Вып. 6. – С. 105-110.
4. *Голиков, А. П.* Харьков: Краткая справочная книга / А. П. Голиков, Г. К. Андреева, И. А. Алферов и др. – Х., 1978.
5. *Іванов, С. Ю.* Міграція сільського населення до Харкова (1960–1980 рр.) / С. Ю. Іванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Х., 2009. – Вип. 12. – С. 232-242.

6. *Іванов, С. Ю.* Міграція сільського населення до Харкова (серпень 1943–серпень 1991 рр.): дис. ... канд. істор. наук / С. Ю. Іванов. – Харків, 2011.
7. *Іванов, С. Ю.* Навчальна міграція сільського населення до Харкова (1945–1991 рр.) / С. Ю. Іванов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: історія. – 2010. – Вип. 42. – С. 323-336.
8. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.* Украинская ССР. – М., 1963.
9. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г.* Т. 7: Миграция населения, число и состав семей в СССР, союзных и автономных республиках, краях и областях. – М., 1974.
10. *Курман, М. В.* Население большого социалистического города / М. В. Курман, И. В. Лебединский. – М., 1968.
11. *Міграція населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року.* – К., 2004.
12. *Население Харьковской области.* По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. – Х., 1980.
13. *Оникиенко, В. В.* Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграции населения УССР / В. В. Оникиенко, В. А. Поповкин. – М., 1973.
14. *Переведенцев, В. И.* Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. – М., 1975.
15. *Пискун, А.* Миграционная ситуация в Украине / А. Пискун, И. Прибыткова, В. Волович // Политическая мысль. – К., 1996. – №8. – С. 47-76.
16. *Показатели миграции населения* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://naciarrussia.ru/migraciya_naseleniya_2-pokazateli_migracii_naseleniya.html. Доступ – 05.02.2012 р.
17. *Рачков, Є. С.* Вплив міграційних процесів на зміни чисельності населення Харківської області у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959 – 2001 рр.) / Є. С. Рачков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків, 2011. – Вип. 14. – С. 209-218.
18. *Ретроспективні перерахунки чисельності населення за 1989–2001 роки на базі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року:* Статистичний збірник: [У 4 ч.] / Ч. 1. – К., 2006.
19. *Рыбаковский, Л. Л.* Миграция населения: прогнозы, факторы, политика / Л. Л. Рыбаковский. – М., 1987.
20. *Смейле, Ю. В.* Статистика населения (демографическая статистика) / Ю. В. Смейле. – Ростов, 1977.
21. *Товкун, В. І.* Особливості міграції населення Української РСР у 1959–1963 рр. / В. І. Товкун // Український історичний журнал. – К., 1966. – № 4. – С. 49-56.
22. *Харківщина за 50 років.* Статистичний збірник. – Х., 1967.
23. *Isajiw, W.* Urban Migration and Social Change in Contemporary Soviet Ukraine. [Електронний ресурс]. / W. Isajiw. – Режим доступу: <http://jstor.org/discover/10.2307/>. Доступ – 12.03.2012 р.